

Прийняття рішень у політиці як критерій ефективності діяльності політичного лідера

Decision making in politics as a criterion of efficiency of activity of a political leader

Похило І.Д.

Викладач кафедри українознавства, політології і права

Вінницького національного технічного університету

В політичному процесі постійно присутні два компоненти – об'єктивні умови його плину та суб'єктивні можливості його реалізації. Останні завжди залежать від особистісно-орієнтованої позиції у політиці, яку проводить той чи інший політичний лідер, і від того, якими технологіями забезпечений сам феномен політичного лідерства. «Якщо звести політику до її основи, до того, що є найбільш явним для громадян, - відмічає відомий французький політолог Ж.Блондель, - то цією основою є загальнонаціональні політичні лідери, як вітчизняні так і іноземні. Вони є найбільш універсальними, найбільш визнаними, такими, що викликають загальний інтерес, як основний елемент політичного життя»[2, с.76].

І дійсно, сучасна політична практика реанімує до життя найбільш неординарних лідерів.

Світова практика свідчить про те, що по мірі ускладнення політики неухильно посилюється і активізується її особистісна природа, роль і відповідальність політичної еліти і політичних лідерів, особливо їх особистих властивостей в прийнятті відповідальних державних і політичних рішень. Сама особа лідера виступає як дещо унікальне в політичному процесі, а в більшості випадків є єдиним засобом прийняття ефективного рішення за допомогою феноменального впливу на характер та напрямок політичного процесу.

Ефективність у політиці (від лат. *Effektys* – виконання, дія) – властивість політичних дій, рішень, поведінки, що відображає міру того, на скільки ці дії, рішення та поведінка приводять до бажаних наслідків. Оцінка тих, чи інших дій, рішень або навіть усієї політики як ефективних залежить у першу чергу від критерії оцінювання. Так, політика того, хто стоїть на чолі держави, може бути дуже корисною і тому ефективною з позиції державних інтересів. Але якщо виборці не розуміють і проголосують проти цього державного діяча на виборах, то його політика буде неефективною. Відтак ефективність у політиці – це насамперед результативність здійснення політичної влади, ступінь всебічного виконання нею своїх функцій у політичній системі та й

суспільстві, реалізації експектацій окремих громадян і елітних груп як найбільш впливових у суспільстві. Ефективність у політиці – риса політичних дій, рішень і поведінки, що відображає ступінь того, наскільки ці дії, рішення і поведінка приводить до бажаних результатів і наслідків. Й.Кхол, вважає що керівник (лідер), який має яскраві особисті риси, має кращі передумови для виконання своїх функцій і, відповідно, витрачає менше зусиль на прийняття рішень та допускає менше серйозних помилок. Він підкреслює, що авторитет і престиж керівника є прямим критерієм ефективності, від якого залежить ефективність рішень. Авторитет та престиж визначаються не особистими рисами, а суспільними відносинами. Авторитет та престиж можна мати тільки у інших лідерів – у підлеглих співробітників чи робітників, які або визнають авторитет та престиж, або заперечують їх [4,с.75].

Прийняття рішень залежить від певної ситуації, яка вимагає від лідера швидкої реакції на неї і прийняття оптимального рішення, інша навпаки – вимагає виважених дій, збирання інформації, вибору альтернатив, і тільки тоді це рішення може дати той ефект, на який очікував лідер.

Якщо вважати, що політичне рішення – це специфічна модальність соціального, що виникає на рівні державної влади, при конкуренції політичних груп за владу, то структура політичного рішення повинна залежати від його зв'язку з перебігом політичного процесу і особливостями політичної системи.

Вироблення і здійснення рішень – це необхідна умова розвитку суспільства. Політичне рішення – це акт, що здійснюється суб'єктами політичного процесу (політичним лідерами, керівними органами), в якому, на основі аналізу інформації, існуючих інтересів, потреб, можливостей їх задоволення формуються завдання обов'язкові для членів даної соціальної спільноти. Політичне рішення націлене на організацію практичної діяльності заради досягнення певної мети, на узгодження функціонування окремих ланок соціальної системи.

При прийнятті рішень вузловим моментом є вибір найкращого варіанту. При виборі варіанту чи засобу дій важливе значення має набір та порівняння альтернатив. Прийняття до розгляду даної альтернативи є можливим тоді, коли вона прийнята як потенційне рішення поставленої проблеми.

Згідно точки зору М.Маркова, не обов'язково потрібен набір взаємовиключних варіантів: передумова вибору допускає, що суб'єкт управління повинен порівнювати не тільки логічно взаємовиключні, але й близькі варіанти, а також варіанти-гібриди, які сполучають декілька варіантів, у тому числі взаємовиключні.

Оцінка різних варіантів повинна давати відповіді на ряд питань: яким стане стан проблем згідно кожного варіанту після її вирішення; скільки часу та які

засоби будуть необхідні; як і які труднощі необхідно подолати при реалізації різних варіантів; як буде відбиватися кожний варіант на суспільстві в цілому.

При оцінці необхідно врахувати, що усяке нове рішення формується і відпрацьовується не тільки під впливом нових потреб що виникають, але й під впливом раніше прийнятих рішень. Після певного часу у даній системі накопичується багато рішень, кожне регламентує окремий бік комплексної проблеми і оптимального функціонування та розвитку системи в цілому. Різним може бути й ступінь здійснення прийнятих рішень. У такому випадку вважаємо необхідним періодичний перегляд прийнятих рішень.

«... рішення представляє собою акт органу управління або керівника (лідера – Авт.) ..., в якому перед об'єктом управління сформульована ціль, поставлено завдання»[2,с.84].

Політичне рішення має певні ознаки. По-перше, вони повинні виражати волю та інтереси певних груп та верств населення. По-друге, вони приймаються органами або особою, який наділяється певними повноваженнями. По-третє, вони мають обов'язкову силу, для тих, кому адресовані, тобто директивні, а саме – прийняті на державному рівні. Якщо ж рішення не є директивним для тих, кому воно адресовано, воно втрачає свій сенс, і це положення є принциповим саме для політичного рішення.

Рішення приймаються у тому випадку, коли виявлена та чи інша суспільна проблема, виникла проблемна ситуація, коли система знаходиться у такому стані, що виникає необхідність певних змін, оскільки збереження такого стану не сприяє її розвитку та успішному функціонуванню.

Коли проблема виявлена – необхідно її дослідити, а саме: визначити причини та умови виникнення, її важливість, який характер рішення треба прийняти за даної ситуації, і які можливі наслідки прийняття певного рішення.

М.Марков виділяє наступні групи рішень: національні та регіональні, економічні, соціально-політичні, ідеологічні; державно-правові та директивні; глобальні та специфічні; стратегічні та тактичні; цільові, концептуальні, програмні, контрольні; формалізовані та неформалізовані; науково-обґрунтовані та емпірично-інтуїтивні; рутинні та новаторські. Існують інші підходи до класифікації рішень. Можна розглядати рішення за їх спрямованістю, тобто – вірне, якщо проблема вирішується у напрямку наближення до цілі; нейтральне рішення, коли ситуація залишається без особливих змін; не вірне рішення, якщо ситуація погіршилась.

Якщо політичні рішення мають загальнодержавний характер і приймаються на рівні державної влади, в тому числі на рівні загальнонаціонального лідера, то їх можна розглядати за суб'єктом влади: «Рішення як результат парламентського голосування; рішення як Указ

Президента (в цьому випадку допустимість визначає Конституція); рішення, прийняті урядом на виконання постанов парламенту»[1,с.15].

Критерієм класифікації можуть бути суб'єктно-об'єктні відносини. Суб'єкт влади, який приймає рішення, виступає одночасно і як об'єкт. Це може бути рішення парламенту про організацію парламентської діяльності. Але тут важливо зазначити, що нас цікавить рішення, що приймається на найвищому рівні, яке має директивний, тобто обов'язковий, характер, і приймається основним суб'єктом політичного процесу – політичним лідером.

Суб'єкт влади може впливати на об'єкт як послідовною низкою рішень, так і одночасною цілою масою різних рішень, які є різними за змістом і неоднаковими за методами впливу.

Відомо, що влада виступає найважливішим засобом регулювання поведінки тих чи інших верств суспільства, його окремих громадян, справляє вплив з певною метою – виконання її рішень чим впливає на волю і свідомість людей. Державно-правове забарвлення рішення забезпечує загальнообов'язковий характер та універсальність її впливу. У цілому тільки державна влада надає соціальний характер усій системі управління та є її найважливішою інтегруючою властивістю.

У світовій літературі з середини ХХ століття отримала розвиток концепція влади як механізму прийняття рішень, що віддзеркалює позиції функціонального аналізу політичного процесу, виявлення механізму політичної влади, його ефективності.

Американські соціологи, фахівці у сфері управління (Саймон Г., Снайде Р., Лассвел Г. та інші) стверджують, що наука про владу є свого роду наукою про прийняття рішень. Влада в даному випадку розглядається, як управління соціальними та іншими процесами, яке ґрунтується на прийнятті та здійсненні рішень. Відзначається, що політична система має забезпечувати масам участь у прийнятті рішень. Проблема ж, на їх думку полягає в тому, чи спроможна сучасна демократія так розподілити владу у суспільстві, щоб у людей неоднакового суспільного стану створилося б відчуття того, що у їх владі прийняти рішення, які впливають на особисте життя та життя всього суспільства, в якому вони працюють і проводять більшу частину свого часу[4,с.35].

Виявлення інтересів в процесі прийняття рішення є суспільною необхідністю, як у плані формування сутності рішення, впевненості у тому, що воно правильне, так і у плані контролю, захисту суспільства від необміркованих, поспішно прийнятих, неправильних рішень. Необхідність виявлення та врахування інтересів великих і малих соціальних груп існує не тільки у вигляді загальної, але й у вигляді конкретної вимоги у кожному окремому випадку при виробленні, прийнятті та реалізації рішення.

Управлінське рішення завжди відбиває інтереси соціальних суб'єктів та направлено на виявлення, формування та реалізацію інтересів людей.

Звичайно, однією з вимог оптимальності рішення називаються правильне врахування об'єктивних закономірностей і вибір проблем, які потребують розв'язання, встановлення цілей: компетентність, рівень ділової підготовки та політичний професіоналізм суб'єктів, що приймають рішення; своєчасність та циклічність прийняття рішень; їх підпорядкованість, дотримання певних процедур прийняття рішень.

Поза сумнівом, що усі ці умови є умовою оптимальності управлінських рішень, і рішень як таких в цілому. Разом з тим чітко, але формальне додержання даних умов, само по собі навряд чи будуть суперечити тим чи іншим інтересам. Навпаки, суб'єкт, який приймає рішення, максимально використовує наявність вказаних умов для формування та реалізації близьких або просто вигідних йому інтересів. Виходячи з концепції інтересів, найважливішою умовою оптимальності управлінських рішень слід вважати максимально наближені до реальності та врахування тих потреб, які необхідно задовольнити, а також максимально повне виявлення та врахування тих можливостей, які суб'єкт, що приймає рішення повинен використати для задоволення тих чи інших інтересів.

Взаємозв'язок інтересів і оптимальності рішень багато в чому залежить від того, наскільки успішно суб'єкт управління здатний вести пошук можливостей задоволення тих чи інших потреб та перетворювати можливості на дійсність. Тут важливо використати усі засоби – і економічні, і правові, і політичні, і психологічні, - щоб створити максимально сприятливі умови для вказаного пошуку.

Оптимальність управлінських рішень залежить від того, наскільки правові норми дозволяють погоджувати можливості різних суб'єктів. Враховуючи, що однакові інтереси також суперечливі (в силу своєї однаковості), необхідно прагнути до того, щоб співпадаючи, інтереси різних прошарків суспільства не конкурували, а формувалися і реалізовувалися у єдиному напрямку.

Якщо говорити про вплив інтересів на оптимальність управлінських рішень, слід звернути увагу також і на те, щоб кожний суб'єкт управління, який приймає рішення, повинен постійно знаходитись під впливом правової залежності з боку юридичних факторів та інших управлінських рішень і законодавства. Це положення виступає підставою для прийняття управлінських рішень, але воно не завжди співпадає з безпосередніми інтересами суб'єктів, що приймають рішення, тому управлінські рішення в силу правової обов'язковості, можуть носити формальний характер.

Оптимальність управлінських рішень часто залежить від того, наскільки вміло формулюється інтерес тих, хто їх виконує, відповідно до кінцевих результатів управління. Особисті інтереси якісно впливають на

оптимальність управлінських рішень у тих випадках, коли інтереси також виступають безпосереднім мотивом діяльності конкретного керівника на користь інших осіб.

Ступінь розходження інтересів спільноти і цілей, які переслідує політик, виявляються, як правило, лише часом, коли події вже відбулися. І в решті решт, лідер, хоче він того чи ні, повинен приймати стереотипи своєї спільноти для того, щоб бути їй зрозумілим.

Найвищим ступенем компромісу володіє політичний лідер, який знаходить такі форми для вираження інтересів спільноти, що є одночасно і загальнодержавним і загальнозначущим, а також привабливим. У цьому випадку його ініціатива та діяльність знаходять підтримку у людей, виступають стимулами, що спонукають до участі у політичному процесі.

Можна сказати, що інтереси, які представляє лідер, відіграють велику роль при прийнятті рішень, адже від цього залежить, які засоби будуть використані для досягнення цілей, і до яких наслідків це може призвести.

Для прийняття правильного та своєчасного рішення вкрай необхідно мати достатній рівень інформації, причому, достовірної та адекватної. На рівні діяльності політичного лідера ці рішення мають загальнонаціональний характер і для прийняття рішень інформація є головною складовою частиною для ефективної діяльності. Вибір рішення залежить від поєднання офіційних та особистих цілей політичного лідера, а також від публічно проголошених і таємних цілей.

Ж.-Б. Дюроссель гадає, що «сам стан лідера потребує, щоб він або вірив що його суб'єктивні цілі є ніщо інше як реалізація «національного інтересу», або робив усе, щоб переконати у цьому інших». Розкриття реальних цілей, які ставлять перед собою політичні лідери, важливе і найбільш важке завдання [1,с.32].

Довіра є визнанням можливостей суб'єкта задовольняти потреби об'єкта. Вона розкривається як виконання його обов'язків, у яких закладена певна соціальна необхідність, сполучена з політичним ідеалом. Але довіра не зводиться тільки до них, а збагачується розумінням своїх обов'язків як борг перед об'єктом політики. Сам же борг є відношенням до того, що має бути висловлено у довірі. Якщо те, що має бути – це те, що реально не існує, але з необхідністю чекає свого здійснення, то борг – зацікавлення у виконанні обов'язків, які можуть бути інтерпретовані як те, що має бути.

Довіра спирається на знання про діяльність суб'єкта, які перевірені минулою практикою. При її відсутності визначальну роль відіграє похідне посилення довіри – ступінь співпадіння інтересів об'єкта та суб'єкта політики, що закладений у планах та програмах соціального розвитку. Саме сфера інтересів і формує довіру. Чим більше діяльність суб'єкта (лідера)

відповідає інтересам групи, соціального прошарку, які виявили довіру, тим вищий ступінь цієї довіри. Але у будь-якому випадку вона породжує чекання на їх задоволення, яке виступає його мотивом, а наступна політика органів, що мають владу, закріплює або знімає такий мотив. Ось чому у всі часи довіра високо цінилася суспільною думкою як умовний стимул, що активізує політичну діяльність лідера.

Об'єктивно довіру отримує той суб'єкт (держава, партія, лідер), політика якого виражає тенденцію соціального прогресу, спрямована на реалізацію конкретно-історичного ідеалу. Це означає, що відносини між об'єктом і суб'єктом політики не можуть бути правильно зрозумілі, якщо виглядають як помисли поза часом політичної діяльності. А критерій довіри при такій залежності виступає як міра її відповідності реальним можливостям втілення ідеалу у життя. Причому відповідність не тільки за змістом, але й за формою діяльності – наскільки демократичність політичної організації суспільства відповідає потребам участі об'єкта у суспільних перетвореннях.

Політична практика знає декілька основ формування довіри. Їх вибір залежить від рівня політичної культури об'єкта політики. При низькому рівні вона складається на основі сліпої віри у ідеали, які несе суб'єкт. Довіра, яка виникає на цій основі, знаходиться на межі з фанатизмом. Але фанатизм спроможний у рівній мірі як до утворення, так і до руйнування. Все залежить від морально-політичних якостей суб'єкта. Більш вірогідною є довіра, яка формується на основі динамічної рівноваги «довіри-недовіри». Вона практично характерна для політики сучасності. Якщо політика, яку проводить у життя суб'єкт, співпадає з інтересами тих прошарків суспільства від імені яких він виступає, то довіра йому гарантована. На певному етапі він може виражати інтереси більшості суспільства. Але по мірі того, як його політична діяльність перестає відповідати інтересам, соціальна база довіри (вища до його спільноти або навіть партії) падає і зростає недовіра до суб'єкту. Самою стійкою може бути довіра, яка породжена розвитком суспільства в інтересах більшості членів даного суспільства, стійким економічним становищем.

Оскільки свідомість довіри дає суб'єкту опору для політичної діяльності, її ефективність багато у чому визначається суспільними силами, які втілюють у ній свої інтереси. Чим ширша соціальна база політичного ідеалу, в ім'я якого суб'єкт політики здійснює перетворення, тим ширша соціальна база довіри, ти результативніші підсумки політичної діяльності. Коли довіра спирається на загальнополітичний інтерес, та ще й співпадає з інтересами суспільними, суб'єкт політики користується широкою підтримкою соціальних сил.

Не завжди об'єкт політики виявляє довіру до суб'єкту, співвідносить свої інтереси з об'єктивним перебігом історії. Часто він керується не корінними, а «сиюминутними» (рос.), чисто споживацькими інтересами. Якщо суб'єкту не

вдається переконати його, і він підкоряється волі об'єкта, то така довіра не може бути стійкою і довготривалою, але шкоди соціальному прогресу може принести багато. Ось чому якісна сторона підстави довіри стає вирішальною для розуміння регулятивної функції моральних відносин суб'єкта і об'єкта.

Ефективність політичної діяльності завжди вища, ніж довіра об'єкта до політичних рішень, які приймає суб'єкт управління. Коли об'єкт відчуває внутрішню неприязнь до суб'єкта, соціальні перетворенні у значній мірі здійснити важко. Більше того, неприязнь легко переноситься на усі ідеї, що відходять від нього, які виражає, позбавляючи довіри не тільки суб'єкта, але й усю його діяльність. Це може викликати у об'єкта настільки сильний внутрішній опір, що будь-які засоби політичного впливу перестають бути ефективними, а іноді дають результати, протилежні тим, що очікувалися. Отже, відносини між суб'єктом і об'єктом мають здатність невідомо перетворюватися як політичний процес, так і засоби впливу суб'єкта на об'єкт. Від цих відносин насамперед залежить потреба у примусових заходах у їх взаємовідносинах. У тій мірі, у якій зменшується частка довіри збільшується необхідність примусу, навпаки, у якій зменшується частка примусу і зростає питома вага свідомої поведінки об'єкта, знаходить своє відображення прогрес у сфері морально-політичних відносин.

Регулятивні функція моральних відносин виявляється також і в тому, що обидві частини соціального організму виступають засобами впливу один на одного. Так, довіра прилучає до досвіду єдності дій, шанування, упевненості; недовіра – до неповаги, роз'єднання, ворожості. Однак, взаємодіючі сторони системи «суб'єкт-об'єкт» не рівнозначні за своєю роллю у ній. Ведучою силою виступає суб'єкт як найбільш компетентна і політично активна складова. Від нього завжди чекають не стихійного включення у моральні відносини, а свідомої, цілеспрямованої діяльності по організації об'єкта на реалізацію інтересів, певних моральних випробувань один одного у конкретних умовах діяльності. Тому суб'єкт політики, який лише спекулює на інтересах, але не вживає заходів для втілення їх у життя не може ні викликати, ні зберігати довіру. На жаль, у практиці таке зустрічається досить часто, ніж хотілося б. Прихід до влади демократичних сил (виходячи з обіцянок і програм) показав, що вони використовують свої місця у парламенті для задоволення особистих інтересів. Чим можна пояснити постійну боротьбу між фракціями у парламенті, частий зрив обговорення законопроектів з важливих питань соціального життя; часте урегулювання питань особистого порядку. У своїх передвиборних програмах часто-густо даються обіцянки, про які забувають, коли отримують певні посади, тобто обіймають місце за яке вели боротьбу, і забувають, що довіра, як правило, надається тільки один раз, що така «діяльність» призводить тільки до повної втрати довіри і врешті-решт до апатії об'єкта до політики.

Рівень довіри до лідерів впливає на вибір ними стратегічної лінії розвитку, якість програм, які вони пропонують, і ступінь відображення цих

вимог у державних рішеннях. Чим більша частина суспільства, інтереси, якої виражає політичний лідер, тим ширша соціальна база довіри, тим більш упевнено він може проводити свою політику у житті. Довіра правлячого лідера складається також із вмiлого керівництва реалізацією державних програм у відповідності до інтересів своєї партії, групи; опозиційних партій, суспільних рухів – із вмiлого використання форм та засобів впливу на структури, що мають владу.

І, як нам здається, найголовніше є те, що довіра до політичного лідера персоніфікується у довіру до держави і його партії. Ступінь його популярності залежить від того, наскільки він зумів зрозуміти тенденції розвитку суспільства і висловити у своїй політиці надії більшості соціальних спільностей.

Під ефективністю політичної діяльності слід розуміти досягнення поставлених цілей при максимально можливій економії засобів, або, інакше кажучи, досягнення певних цілей при найменших затратах.

За своєю суттю і соціальним призначенням діяльність політичного лідера повинна бути саме ефективною. При цьому ефективність може бути низькою при максимальних затратах засобів досягнення певної цілі і, навпаки, висока ефективність не завжди пов'язана з великими матеріальними витратами. Іноді розглядають ефективність як досягненні мети незалежно від матеріальних витрат та витрат часу – це ми вважаємо невірним, як відомо, що саме у рішенні політичних проблем кінцевий результат визначає ефективність і затягнуте у часі прийняття рішення, погрожує не завжди приємними наслідками для лідера.

Ефективність діяльності лідера не можна зводити до її внутрішньої діяльності без урахування результативності її впливу на об'єкт. В даному випадку нас цікавить, в першу чергу, досягнення цілі або цілей його діяльності. Звідси випливає прямий зв'язок між поставленою ціллю і результатами її досягнення, що висловлюється у кількісних і якісних змінах об'єкта діяльності. Одним з головних критеріїв діяльності по управлінню може бути досягнення об'єктом діяльності бажаного результату.

Таким чином, ефективність діяльності політичного лідера – це вчасно прийняте рішення по забезпеченню досягнення цілей функціонування при найменших затратах людських, матеріальних і організаційних ресурсів. Ця категорія нерозривно пов'язана з розвитком суспільства в цілому, усієї системи, адже не може бути ефективною діяльність політичного лідера поза успішним розвитком усього суспільства, але остання включає до себе тотожну поведінку об'єкту, яка суттєво відрізняється від суб'єкта діяльності за своїми цілями та змістом діяльності.

Ефективний розвиток суспільства – це результат впливу управлінської системи на систему, якою управляють, з метою досягти бажаного результату

розвитку суспільства при найменших витратах. Ефективність управління буде вищою, чим ближче до оптимального шлях руху до поставленої цілі функціонування.

Таким чином, ефективність – головна оціночна категорія діяльності суб'єкта (лідера) політики. Це складне явище, яке визначається багатьма факторами, а у кінцевому підсумку – співвідношенням людських, організаційних, науково-технічних, матеріальних ресурсів, часу та отриманих результатів. Кінцевий результат є скоріше орієнтиром у системі оцінок ефективності управління, ніж безпосередньо кількісні показники.

Суб'єкт (лідер) управління на загальнонаціональному рівні здійснює свої функції через систему управлінських рішень. При цьому різні структурні підрозділи національних органів управління розробляють, приймають різні види рішень і контролюють їх виконання.

Ефективність управлінських рішень та дій головним чином залежить від характеру проблем, які вирішуються, умов в яких приймалося рішення та відбувалася діяльність – і в меншій мірі від характеристик особистості. Але про це мова буде йти нижче.

Ефективним є те управління, яке забезпечує досягнення, якщо це можливо, найвищих результатів в усіх соціальних сферах і видах діяльності, врешті-решт створює можливість для всебічного розвитку суспільства.

Література:

1. Абизов В.Є., Кремень В.Г. Політичне рішення: механізм прийняття. – К.: Національний інститут стратегічних досліджень, 1995. – 68с.
2. Афанасьєв В.Г. Человек в управлении обществом. – М.: Политиздат, 1977. – 382с.
3. Венделин А.Г. Процесс принятия решений. – Таллин: Валтус, 1983. – 275с.
4. Врублевський І., Литвин В. Політична арена України. Дійові особи та виконавці. – К., 1994.
5. Марков М. Теория социального управления. Пер. с бол. – М.: Прогресс, 1978. – 446с.
6. Тихомиров Ю.А. Власть и управление в социалистическом обществе. – М.: Юрид.лит., 1988. – 199с.